DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.43>
УДК 343.95

І. О. Савченко,

завідувач сектору Сумського відділення Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»,
м. Суми, Україна, e-mail: svhndise@ukr.net

С. Л. Бабич,

старший судовий експерт Сумського відділення Національного наукового
центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»,
м. Суми, Україна, e-mail: svhndise@ukr.net

Р. Ускіла,

доктор філософії, старший науковий співробітник Юридичного інституту
Литовського центру соціальних наук, м. Вільнюс, Литовська Республіка,
e-mail: rokas.uscila@teise.org

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПОТЕРПІЛИХ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА (оглядова стаття)

Розглянуто основні аспекти проведення судової психологічної експертизи потерпілої особи у кримінальних провадженнях, внесених до Єдиного реєстру досудових розслідувань за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126¹ Кримінального кодексу України. Приділено увагу юридичним і теоретично-методологічним підставам призначення та проведення цього виду судової психологічної експертизи. Визначено співвідношення понять «насильство», «агресія» і «примушування», розкрито зміст та основні форми насильства. Зроблено спробу узагальнити результати емпіричного досвіду проведення експертиз цього виду. Акцентовано увагу на дослідженні питання психології жінки, яка потерпає від домашнього насильства. Обґрунтовано необхідність розроблення методичних рекомендацій щодо психологічного дослідження потерпілих під час розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних із домашнім насильством.

Ключові слова: судова психологічна експертиза, агресія, примушування, насильство, домашнє насильство, фізичне насильство, моральне насильство, психологічне насильство, емоційне насильство, сексуальне насильство, естетичне насильство, індивідуально-психологічні особливості, актуальний емоційний стан, вразливий стан, внутрішньоособистісний конфлікт, деструктивні стратегії поведінки, деструктивна токсична взаємодія.

Постановка наукової проблеми. Практика експертів-психологів науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України свідчить на користь збільшення ролі психологічної експертизи як важливого джерела доказу для з'ясування істини, зокрема, у кримінальному судочинстві. Із набранням чинності Законом України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (далі — Закон

№ 2229-VIII)¹, прийнятого в межах реалізації Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25.08.2015 р. № 501/2015², зростає кількість призначення та проведення судових психологічних експертиз щодо потерпілих у кримінальних провадженнях, порушених за ст. 126¹ Кримінального кодексу України (далі — *КК України*)³. Із другої половини минулого року до Сумського відділення Харківського НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (нині — *Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»*) Мін'юсту України почали надходити постанови про призначення судової психологічної експертизи потерпілої особи у кримінальних провадженнях, внесених до Єдиного реєстру досудових розслідувань за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126¹ КК України. Станом на час написання цієї статті судові психологічні експертизи цього предметного виду складають майже 35 % від загальної кількості призначених і проведених судових психологічних експертиз у Сумському відділенні⁴.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання насильницької поведінки посідають особливе місце у науковому пошуку таких вітчизняних і зарубіжних учених, як: О. Бандурка⁵, В. Голіна⁶, О. Джу́жа⁷, А. Закалюк⁸ та багатьох інших. Вагомий внесок у дослідження проблем насильства в родині та запобігання такому насильству зробили: А. Блага⁹, А. Волощук¹⁰,

¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 20.06.2020).

² Національна стратегія у сфері прав людини: затв. Указом Президента України від 25.08.2015 р. № 501/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015> (дата звернення: 20.06.2020).

³ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 20.06.2020).

⁴ Архів Сумського відділення Харківського НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Мін'юсту України.

⁵ Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів: монографія. Харків, 2011. 308 с.

⁶ Голіна В. В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи: навч. посіб. Харків, 1997. 52 с.

⁷ Правові та кримінологічні засади запобігання насильству в сім'ї: навч. посіб./ за заг. ред. О. М. Джу́жі, І. В. Опришка, О. Г. Кулика. Київ, 2005. 124 с.

⁸ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ, 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.

⁹ Блага А. Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання): монографія. Харків, 2014. 360 с.

¹⁰ Волощук А. М., Ярмак Х. П., Ковальова О. В. Діяльність служби дільничних інспекторів міліції щодо попередження насильства в сім'ї: монографія. Одеса, 2013. 218 с.

Т. Журавель¹, Л. Крижна², Ю. Лисюк³ та ін. Насильство щодо жінок у сім'ї вивчали здебільшого криміналісти, розслідуючи злочини, скоєні в родинно-побутовій сфері. Так, чинники ризиків сімейного насильства розглядали Е. Aldarondo і F. Mederos (2002)⁴; впливу алкоголю на виникнення агресії щодо шлюбного партнера присвятив свої роботи Д. О'Лірі (2003); Л. Е. Волкер дослідила вплив жорстокого ставлення до жінки⁵; G. L. Stuart (1994) запропонував типологію чоловіків-насильників. Станом на сьогодні сформульовано значну кількість теоретичних положень, які могли б пояснити основні причини сімейного насильства⁶. Існують різні пояснювальні моделі подружнього насильства: М. Кауфман розвинув свої дослідження в межах теорії соціального наущіння, теорію насильства розглянули М. С. Кімел, Дж. Готтман і Н. Якобсон, віктимологічний підхід частково представлено у працях Г. Й. Шнайдера⁷.

Водночас абсолютно недостатньо уваги приділено дослідженням психологічних характеристик жінок, що потерпають від різних видів подружнього (партнерського) насильства. У вітчизняній науці проблематика подружнього насильства порівняно молода, існують лише окремі дослідження з цієї теми: І. Грабська (1998) вивчала наслідки подружнього насильства, під її керівництвом О. Шинкаренко (2000) розглядала «синдром побитої жінки» з точки зору теорії сімейних систем, а також механізм віктимізуючого впливу психотравмувальних факторів батьківсько-дитячих стосунків на особистість жінки та прийняття нею ролі жертви і крос-культурні відмінності у сприйнятті, переживанні та застосуванні образливої поведінки в родинах України й Польщі; Н. Опухова та Є. Малолетняя (2000) досліджували типи жінок — жертв подружнього насильства, вивчаючи їхні життєві міфи; Д. Шестаков докладно розглядав соціальні та психологічні особливості чоловіків і жінок, які відбували покарання за злочини, вчинені

¹ Журавель Т. В. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей//*Соціальна педагогіка*: навч. посіб./за заг. ред. О. В. Безпалько; авт. кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. Київ, 2013. С. 197—209.

² Крижна Л. В. Злочини у сфері сімейно-побутових відносин (кримінологічний аспект): монографія. Київ, 2003. 105 с.

³ Лисюк Ю. В. Протидія насильству в сім'ї. Одеса, 2007. 162 с.

⁴ Aldarondo E., Mederos F. Programs for Men Who Batter: Intervention And Prevention Strategies In A Diverse Society. New York, 2002. 518 p.

⁵ Див.: Савчук О. М. Наслідки подружнього насильства: індивідуально-психологічна перспектива//*Наукові записки НаУКМА*. Київ, 2002. Т. 20. Спецвипуск: у 2 ч. Ч. 2. С. 384—388.

⁶ Захожа В. А. Фізичне насильство щодо жінок у сім'ї//*Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. Київ, 2000. Т. 18. С. 49—54.

⁷ Горшкова И. Д., Шурыгина И. И. Насилие против жен как проблема социологического анализа//*Общество и гендер*: летняя шк. Рязань, 2003. URL: <http://www.gender-cent.ryazan.ru/gorshkova.htm> (дата звернення: 20.06.2020).

у сімейній сфері ¹; особливу увагу аналізу психологічних теорій, які пояснюють формування «феномена насильства», приділила І. Малкіна-Пих (2006). У межах гендерних досліджень цю проблему розглядала Н. Шведова (2002). Опрацьовували цю проблему й деякі інші автори: Н. Платонова та Ю. Платонов, В. Полубінський та інші. Сутність, форми та правове визначення психічного насильства досліджували у своїх працях С. Кудрявцев, М. Панов, О. Протасевич, В. Христенко, А. Шеремет та інші науковці. Аналіз наукової літератури свідчить про дискусійний характер визначення психічного насильства.

Мета статті. Оскільки порушене проблемне питання не виокремлено поміж експертних завдань у Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень ², то нині експерти державних спеціалізованих експертних установ здійснюють подібні експертизи без опертя на спеціальні методики щодо проведення цього предметного виду судової психологічної експертизи, які досі не розроблено. У розвиток тез і висновків, які можуть стати в пригоді теоретичному та практичному дослідженню зазначеної проблематики, складено цю статтю.

Викладення основного матеріалу дослідження. Законом України № 2227-VIII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами», прийнятим 06.12.2017 р. (далі — *Закон № 2227-VIII*) ³, внесено суттєві зміни до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України (далі — *КПК України*) щодо справ про домашнє насильство ⁴. Закон № 2227-VIII набув чинності

¹ Бова А. А. Криминологія гендера: Дослідження подружнього насильства//*Український соціум*: наук. журн. 2004. № 2 (4). С. 13—20. URL: <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-2-4-2004/kriminologija-gendera-doslidzhennja-podruzhnogo-nasilstva> (дата звернення: 20.06.2020).

² Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.; у ред. наказу Мін'юсту України від 26.12.2012 р. № 1950/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13#n6> (дата звернення: 20.06.2020).

³ Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 06.12.2017 р. № 2227-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19> (дата звернення: 20.06.2020).

⁴ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4652-VI (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4652-17#n75> (дата звернення: 20.06.2020).

11.01.2019 р. (окрім змін щодо ст. 67 КК України, які набрали чинності у січні 2018 р.). Однією з ключових новел стала криміналізація домашнього насильства: КК України доповнено ст. 126¹ «Домашнє насильство», яка передбачає кримінальну відповідальність за домашнє насильство, тобто умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи ¹.

Якщо раніше домашнім насильством вважали інциденти в подружній парі, то тепер законодавець розширив коло таких осіб. До нього наразі належать колишній чоловік (колишня дружина) та подружжя, що перебувають у громадянському шлюбі (спільно проживають без реєстрації). Розширено також коло осіб, яких визнають кривдниками: прийомні батьки, особи, які спільно проживають чи проживали в одній родині, рідні брати й сестри, опікуни й інші родичі — дядько, тітка, племінниці, двоюрідні брати й сестри, двоюрідні дідусі й бабусі. Закон визначає особу, що постраждала від насильства в родині, як жертву (жертва насильства в сім'ї — член сім'ї, який постраждав від фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства з боку іншого члена сім'ї).

Основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 126¹ КК України, є здоров'я особи. Додатковим факультативним його об'єктом можуть виступати воля, честь і гідність особи, її психічна недоторканність.

Юридичні ознаки вразливого стану особи подібні до психологічних параметрів психічної діяльності особистості, що обмежують її здатність повною мірою усвідомлювати характер своїх дій, передбачати їх наслідки та керувати ними, ухвалювати самостійні рішення. Тобто у психологічному сенсі вразливість особистості передбачає її залежність від когось (інших осіб) або чогось (життєвих обставин), що, з правової точки зору, надає іншій людині змогу маніпулювати потерпілим, психологічно впливаючи на нього.

У сучасній психології насильство — це будь-який спосіб поведінки (простий або складний, вербальний або невербальний), який використовують для того, щоб управляти думками, почуттями і вчинками іншої людини проти її бажання, волі й поглядів, але з психологічною (а часто і матеріальною) вигодою для насильника. Крім того, насильство можна розглядати і як прояв бездіяльності ². Наприклад, у разі ненадання допомоги людині,

¹ Кримінальний кодекс України: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 20.06.2020).

² Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы: справочник практического психолога. Москва, 2006. С. 46.

яка її потребує. Така діяльність чи бездіяльність характеризується певними ознаками:

- 1) умисність — насильство завжди спрямоване на досягнення певної мети, воно є наслідком продуманої дії, тобто не є випадковим;
- 2) порушення прав і свобод іншої людини — насильство завжди пов'язане з порушенням якихось прав особистості або групи осіб;
- 3) низький рівень самозахисту — між учасниками насильницьких дій присутні різного роду переваги: фізична сила (чоловіка щодо дружини, дорослих щодо дітей або людей похилого віку), при цьому жертва може сама створювати передумови для тих ушкоджень, що їх завдає виконавець насильства;
- 4) спричинення шкоди (фізичної, моральної) ¹.

Принциповим виявляється виявлення співвідношення терміна *насильство* з іншими, суміжними з ним термінами, — *агресія* та *примушування*. Сьогодні більшість фахівців у сфері соціальних наук погоджується з таким визначенням: *«агресія — це будь-яка форма поведінки, що має на меті образи чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження. Це визначення припускає, що агресію варто розглядати як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи настанову. Насильство ж — найбільш гостра й небезпечна агресивна поведінка, до того ж не будь-яке насильство, а лише ненормативне»* ² [Тут і далі переклад з російської наш.— Прим. авт.]. Водночас примушування справляє такий вплив, метою якого є змусити іншу особу діяти певним чином усупереч її власній волі внаслідок силового впливу або під загрозою настання несприятливих для неї наслідків. На думку Г. Ланової, та обставина, що примушування завжди є дією сили, а насильство можна вважати примушуванням лише тоді, коли воно є інструментальним, дає змогу дійти висновку про те, що *примушування та насильство* співвідносяться як родові й видові. Примушування завжди є засобом досягнення конкретної мети, насильство — не завжди; примушування має місце лише там, де існує конфлікт інтересів, а насильство може здійснюватися в безконфліктній ситуації; примушування завжди відбувається всупереч волі індивіда (або групи індивідів) ³.

У девіантній поведінці окремих осіб чи маргінальних соціальних груп здебільшого виявляються такі види насильства:

- моральне — вияви зневажання людей, приниження їхньої гідності, неетична поведінка;

¹ Опухова Н. Г., Малолетняя Е. В. Женщины — жертвы семейного насилия: особенности образа мира//*Психология зрелости и старения*. 2000. № 4. С. 31—59.

² Бандурка А. М., Зелинский А. Ф. Вандализм: монография. Харьков, 1996. С. 6—7.

³ Лановая Г. М. Принуждение в системе форм правоприменения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006. URL: <http://lawtheses.com/prinuzhdenie-v-sisteme-form-pravoprimereneniya> (дата звернення: 20.06.2020).

- психологічне — тривалий або постійний психічний вплив агресивного суб'єкта на жертву, що призводить до психологічних зривів, формування у жертви патологічних станів;
- матеріальне — вандалізм, умисне пошкодження або руйнування цінностей матеріальної та духовної культури, зокрема знущання над історичними й релігійними цінностями або традиціями;
- емоційне — тісно пов'язане з психічним насильством, яке примушує до невмотивованих щиросердних переживань;
- естетичне — пропагування через кіномистецтво, театр, телебачення і пресу насильницьких зразків і стереотипів дій;
- фізичне — умисне заподіяння фізичних ушкоджень жертві (виявляється у погрозах і спричиненні прямої фізичної шкоди);
- сексуальне — примушування жертви до сексуальних дій (без її згоди) з метою здобуття фізіологічного задоволення чи вигоди з боку гвалтівника ¹.

Науковці виокремлюють дві форми насильства під час вчинення насильницьких злочинів: фізичне (енергетичне) та психічне (інформаційне) ². За характером насильство поділяють на явне (відкритий прояв насильства) та приховане (завуальоване у різний спосіб, що зазвичай досягається шляхом фінансового впливу — наприклад, позбавлення матеріальної допомоги тощо) ³.

В. І. Ролінський наводить таку структуру акту насильства:

- суб'єкт, який здійснює насильство (його важливі характеристики: стан і причини, що містять насильницьку поведінку суб'єкта, актуальні потреби);
- об'єкт, на який спрямовано насильство (зокрема: стан і причини, що містять віктимну поведінку, актуальні потреби);
- конфліктне джерело як предмет, що належить об'єктові насильства, на який спрямовано «потреби» об'єкта насильства;
- ситуація, яка відображає об'єктивні та суб'єктивні умови насильства;
- безпосередній акт насильства;
- наслідки насильства ⁴.

¹ Герасина Л. Н. Сущность общего понятия «насилие» в социолого-правовой, политологической и конфликтологической интерпретации//*Проблеми боротьби з насильницькою злочинністю в Україні*: зб. мат-в наук.-практ. конф. Харків, 2001. С. 120.

² Див.: Протасевич А. А. Проблемы предмета и средств раскрытия серийных преступлений, сопряженных с насилием: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Воронеж, 1999. С. 12 ; Христенко В. Е. Психология жертвы: учеб. пособ. Харьков, 2001. С. 56.

³ Там же. С. 47.

⁴ Ролінський В. І. Соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2005. С. 24—25.

Труднощі виникають під час доказування факту застосування психічного насильства, особливо коли воно не супроводжувалося фізичним насильством і мало прихований характер. Слід зазначити, що у Постанові Пленуму Верховного Суду України (далі — *Постанова Пленуму ВСУ*) від 30.05.2008 р. № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи»¹ термін *психічне насильство* відсутній. У п. 4 цього документа йдеться про погрозу застосування фізичного насильства. Такий спосіб подолання чи запобігання опору потерпілої особи передбачає залякування застосуванням фізичного насильства до неї і/або до іншої особи, доля якої потерпілій особі не байдужа (родича, близької людини), із застосуванням висловлювань, жестів, демонструванням зброї або предметів, що їх можна використати для нанесення тілесних ушкоджень, і предметів, які імітують зброю і які потерпіла особа сприймає за справжню зброю, чи інших дій². Отже, законодавство закріплює другорядне значення психічного насильства. Натомість, окремі дослідники розглядають фізичне насильство як продовження психічного (побоювання зазнати ще тяжчих ушкоджень, аніж уже є)³. Жорстоке ставлення в емоційній сфері складно оцінити однозначно, його склад у трактуванні різних авторів істотно різниться.

Зазвичай науковці вважають психологічним насильством таке: примушування й погрози завдати фізичну шкоду, припинити стосунки, здійснити самогубство; примушування до здійснення незаконних дій; економічну дію, що містить перешкоджання в розпорядженні власними грошима та майном, отриманні або збереженні роботи, позбавлення доступу до сімейного бюджету й інформації про нього; усунення від процесу ухвалення рішень; використання дітей для здійснення психологічного тиску; заперечення наявності проблеми насильства, перекладання відповідальності за неї на партнера й ігнорування його заклопотаності жорстоким ставленням; контроль, ізолювання партнера, заборона контактів, які виправдовуються ревностями; приниження, обзивання, формування почуття провини та власної неадекватності; залякування за допомогою жестів, дій, пошкодження майна й демонстрування зброї тощо. Не буває сімейного насильника, який обмежує свою жертву в чомусь одному⁴.

Домашнє насильство — це проблема, що стосується не тільки однієї людини, пари чи сім'ї. Його причини пов'язані з економічною ситуацією, суспільними нормами та ставленням до насильства. Від домашнього насильства можуть потерпати всі члени родини, проте, найчастіше від нього

¹ Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: Постанова Пленуму ВСУ від 30.05.2008 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08> (дата звернення: 20.06.2020).

² Там само.

³ Христенко В. Е. Указ. соч. С. 47.

⁴ Малкина-Пых И. Г. Указ. соч.

страждають слабкі, нездатні до самозахисту й залежні члени сім'ї: діти, люди похилого віку, особи з обмеженими фізичними чи психічними можливостями, а також жінки, які зазвичай фізично слабші за чоловіків, можуть економічно залежати від партнера. За статистичними даними в Україні щороку фіксують понад 100 тисяч звернень за фактами насильства в родині, з яких 90 % надходить від жінок. Особливо вразливими до проявів насильства є сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах через низку проблем: безробіття, вживання психоактивних речовин, ВІЛ-інфекцію та інші соціально небезпечні захворювання тощо.

Насильство щодо жінок (violence against women) — вид агресивної поведінки та використання сили для нанесення шкоди: від словесних образ і погроз до побойів і смерті. Жінки набагато частіше за чоловіків стають жертвами фізичного, психологічного, економічного й особливо сексуального насильства ¹.

Як свідчить експертна практика Сумського відділення ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», такий предметний вид судової психологічної експертизи, як судову психологічну експертизу потерпілої особи від домашнього насильства, призначають судово-слідчі органи щодо подружнього насильства (60 %) та насильства синів щодо матерів (40 %). За всього розмаїття видів насильства саме таке насильство характеризується тим, що набуває загального, генералізованого характеру.

Згідно із визначенням, запропонованим Т. Єгоровою та В. Єгоровим, об'єктом судової психологічної експертизи є людина як особистість (підекспертна особа) і сукупність джерел інформації, які відображають відомості про психічну діяльність підекспертної особи в юридично значущих обставинах ².

Судова психологічна експертиза потерпілої особи від домашнього насильства має виявити структуру індивідуальних особливостей підекспертної особи, її психічного стану й особливості їх прояву в юридично значущій ситуації.

Отже, об'єктом психологічної експертизи потерпілої особи у кримінальних провадженнях за ст. 126¹ КК України є людина як особистість (потерпіла особа), сукупність матеріалізованих джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи, результати експериментально-психологічного обстеження), які відображають особливості підекспертної особи, її емоційний стан та їх вияв у період часу, що відповідає делікту, у період досудового розслідування й розгляду справи в суді.

¹ Словарь гендерных терминов/под ред. А. А. Денисовой. Москва, 2002. 256 с.

² Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Дискусійні питання щодо об'єкта та предмета судової психологічної експертизи//*Актуальні питання судової експертизи і криміналістики: зб. мат-в Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річ. з дня народж. Засл. проф. М. С. Бокаріуса* (Харків, 18—19.04.2019). Харків, 2019. С. 428—430.

Предметом дослідження є індивідуально-характерологічні особливості потерпілої особи, емоційний стан потерпілої особи, особливості психічної діяльності потерпілої особи, психологічні особливості ситуації, у якій перебувала та перебуває потерпіла особа та які пов'язані з діями кривдника щодо неї.

Із матеріалізованих джерел інформації, наданих на дослідження, відомо, що потерпілі особи мали в анамнезі виховання в неповній, неблагополучній, ерзац-родині, надалі тривалий час перебували в токсичній деструктивній взаємодії з кривдником, у цьому разі підозрюваним (обвинуваченим). Потерпілих свого часу було визнано винними у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 173² Кодексу України про адміністративні правопорушення¹, неодноразово притягнуто до адміністративної відповідальності, часто — до кримінальної, іноді вони перебувають під динамічним наглядом лікаря — нарколога та психіатра — через розлади поведінки й особистості внаслідок токсикоманічної поведінки. На потерпілих осіб суб'єкт психічно впливає завдяки своїм свідомості й волі, тобто шляхом застосування своїх психічних сил (у цьому разі — злочинця). Характер сприйняття цього впливу (тобто особливості відображення психічного насильства) залежить від психіки потерпілої особи, і саме її психологічні властивості та психологічне оцінювання нею негативного впливу є визначальним чинником для емоційно-стресової реакції організму², яка може тривати навіть після припинення дії стресового чинника³.

Слід зазначити, що, крім ідеальних слідів, застосування психічного насильства зумовлює виникнення ще й матеріальних слідів, адже воно завжди відбивається на психологічному стані потерпілої особи (змінюється ставлення людини до себе, до інших людей, суспільства, до життя (втрачається його сенс)), а це призводить до стресу, фізіологічних і психічних травм, нервової чи психічної хвороби, різкого погіршення фізичного здоров'я або навіть смерті (наприклад, унаслідок самогубства)⁴, виникають порушення психічного стану жінки: симптоми депресії, тривожних станів, посттравматичного розладу (далі — *ПТСР*)⁵, частіше зустрічаються зловживання на цьому тлі алкоголем і наркотичними речовинами.

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 20.06.2020).

² Психические состояния: хрестоматия/сост. Л. В. Куликов. Санкт-Петербург, 2001. С. 450—454.

³ Там же. С. 429.

⁴ Див.: Матюшкова Т. П. Тактика допиту потерпілих-жінок від насильницьких злочинів: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. С. 17—18; Селье Г. Некоторые аспекты учения о стрессе//*Природа*. 1970. № 1. С. 36—37; Малярова В. О. Слідова картина злочинів проти моральності//*Проблеми теорії та практики судової експертизи*: матер. Міжнар. круглого столу (Луганськ, 18.05.2012). Луганськ, 2012. С. 117.

⁵ Савчук О. М. Зазнач. твір.

Насильство часто викликає затримку або зниження рівня фізичного й розумового функціонування та розвитку, невротичні реакції, різні соматичні захворювання (ожиріння, різку втрату маси тіла, виразку шлунка, шкірні захворювання, алергії). Поведінку жертв характеризують занепокоєння, тривожність, типові порушення сну, хронічний пригнічений стан, агресивність, схильність до усамітнення, надмірна поступливість, запобіглива й догідлива поведінка, погрози або спроби самогубства, невміння спілкуватися, налагоджувати стосунки з іншими людьми, низька самооцінка та ін.

Водночас слідчі не завжди можуть належно оцінити психічний стан допитуваних і його вплив на сприйняття, мислення, пам'ять, поведінку, інші життєво важливі функції потерпілої особи.

З огляду на зазначене, для фіксування таких слідів виникає потреба призначити психологічну експертизу, на вирішення якої ставлять такі питання:

1. «Чи є у потерпілої особи зміни в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню її як особистості й виникли внаслідок дій підозрюваного (обвинуваченого)?»;
2. «Чи є ситуація, що досліджується, психотравмальною для потерпілої особи? Якщо так, то чи завдано потерпілій особі моральні та фізичні страждання?»¹.

Юридичне значення цього виду психологічної експертизи полягає в констатації настання негативних наслідків для потерпілої особи внаслідок насильницьких дій з боку кривдника в сім'ї. Перед експертизою ставлять питання щодо змін в індивідуально-психологічних проявах та емоційному стані потерпілої особи, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню її як особистості й виникли внаслідок дій підозрюваного (обвинуваченого).

Призначення органом досудового розслідування і/або судом судової психологічної експертизи за фактом домашнього насильства мотивується тим, що постраждалі від насильства особи потребують аналізу таких психологічних чинників, як індивідуально-психологічні особливості особистості й мотиваційна сфера, специфіка інтелектуальної й емоційно-вольової сфер, особливості діяльності в ситуації цього правопорушення та інші психологічні фактори. Зазначене допоможе визначити механізми та характер ступеня вразливості особи, покірності, сугестивності, довірливості, необережності й легкомудства, невміння захистити себе, а також ступінь самооцінки, невпевненості в собі, залежності від правопорушника.

Зафіксувати такі сліди дають змогу вербальні слідчі (розшукові) дії: допити потерпілих, свідків, підозрюваних. Проте, під час розслідування злочинів за ст. 126¹ КК України слідчі зазвичай обмежуються вербальним

¹ Архів Сумського відділення Харківського НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України.

описом факту застосування психічного насильства, фіксуючи його у відповідних протоколах допитів. При цьому опис може мати формальний, уривчастий, неповний характер, інколи відбувається дублювання інформації, зафіксованої в першому протоколі допиту, у всіх наступних. До того ж на практиці мають місце випадки, коли допит зазначених осіб спрямовано лише на виявлення фактичних обставин події. Оформлення допиту (зокрема, потерпілої особи) юридичною мовою може спотворити достовірність події, обставини якої з'ясовують. У такому разі під час проведення психологічної експертизи експерт опиняється в ситуації, коли матеріали досудового слідства не дають змоги відповісти на запитання, що стоять перед судовою психологічною експертизою. Із наведеного вбачається, що основною проблемою під час проведення такого виду експертиз залишається якість матеріалізованих джерел інформації, наданих на дослідження.

Водночас у Реєстрі методик проведення судових експертиз ¹ наведено значний перелік інструментарію експериментального дослідження індивідуально-психологічних особливостей особи та її емоційного стану. Обрання психодіагностичних методик є прерогативою експерта ². У практиці судової психологічної експертизи кожну експертизу проводять за унікальною процедурою експериментально-психологічного дослідження, зумовленою сукупністю факторів: експертним завданням, рівнем і специфікою професійного досвіду експерта, індивідуальними особливостями підекспертної особи, попередніми експертними версіями, особистим ставленням підекспертної особи до виконання експериментальних завдань, умовами проведення дослідження тощо.

Зважаючи на класифікації методів дослідження за ступенем спільності та субординації (А. Вінберг, О. Шляхов), у процесі виконання судової психологічної експертизи застосовують такі методи:

- загальнонаукові (діалектичний, метод системного аналізу, формально логічні методи, спостереження, опис, експеримент);
- наукові психологічні (спрямоване спостереження, спрямована бесіда, аналіз продуктів діяльності, контент-аналіз текстової інформації, експериментально-психологічні);
- спеціальні (методики відповідно до їх реєстраційних кодів у Реєстрі методик проведення судових експертиз ³).

¹ Про затвердження порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз: наказ Мін'юсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08> (дата звернення: 20.06.2020).

² Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки і призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 20.06.2020).

³ Реєстр методик проведення судових експертиз/Міністерство юстиції України. URL: <http://rmpse.minjust.gov.ua> (дата звернення: 26.08.2020).

В основу всебічного дослідження особистості жінок — потерпілих осіб від сімейного насильства — під час проведення психологічної експертизи ми послуговувалися сформульованим Н. Алікіною методичним регламентом проведення судових психологічних досліджень (має застосовуватися загальний методичний алгоритм психологічного дослідження, який є структурованим і відображає логіку й методику дослідження; результати дослідження репрезентуються докладно, що відповідає класиці психологічного дослідження; висновки базуються на узагальненні всього обсягу проаналізованого в дослідженні матеріалу)¹ та концепцією Л. Собчик (яка розуміє людину як унікальну єдність біологічного й соціального, що складається з різнорівневих властивостей і підкоряється системним принципам підпорядкованості).

Аналіз експертної практики допоміг виявити загальні провідні тенденції, притаманні досліджуваним жінкам (незалежно від того, чи це дружина, яка має деструктивні стосунки з чоловіком (60 %), чи мати, яка потерпає від домашнього насильства з боку сина (40 %)), — це надмірна чутливість до впливів оточення, висока тривожність і емоційна нестабільність. Особистість жінки, яка страждає від насильства, відзначається внутрішньою конфліктністю та суперечливістю, прагненням застосовувати діаметрально протилежні поведінкові стратегії: владність, високу активність, егоцентричність та орієнтування на власну думку вони намагаються поєднати з надмірною дружелюбністю, емоційним включенням, відповідністю загальноприйнятим соціальним нормам. Це свідчить на користь констатації вираженого внутрішнього конфлікту, хворобливого самолюбства й нереалізованої авторитарності: прагнення до самореалізації стикається зі страхом бути неприйнятими. Крім того, підекспертні доволі насторожені й недовірливі. Вони визнають це і прагнуть цього позбутися, тому часто намагаються приховати власні недовіру й ворожість за надмірними приязністю і дружелюбністю. Порівнявши актуальне й ідеальне «Я» образів жінок, можна стверджувати, що вони готові піти на конфлікт, аби позбутися здійснюваного на них тиску, але властиві їм песимізм, невпевненість, емоційна залежність від іншого, почуття провини, жертвовність придушують егоїстичні прояви. Жінок обтяжує їхнє залежне і принижене становище, але конформізм, орієнтування на загальноприйняті норми примушує їх триматися за деструктивні стосунки. Почуття провини перевищує ті владно-авторитарні прояви, які властиві жінкам на декларативному рівні, і породжує самозвинувачення та віру в міф про причини насильства щодо них, ніби виправдовуючи насильника. Намагаючись компенсувати відсутність теплоти та взаєморозуміння з найближчим оточенням, такі жінки шукають визнання в оточуючих, виявляючи підвищені прихильність і покірливість. Жінки

¹ Алікіна Н. В. Про розвиток судово-психологічної експертизи//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук.-практ. мат-в. Харків, 2005. Вип. 5. С. 481—484

різняться за мотиваційною спрямованістю та виявом активності, але застосовують схожі деструктивні поведінкові стратегії. Оскільки оточення сприймає людину згідно з її декларативним образом, то можна стверджувати, що жінки — жертви насильства — використовують стилі міжособистісної взаємодії, які сприяють виникненню й закріпленню насильницької поведінки кривдника (обвинуваченого/підозрюваного).

Отже, ми дійшли висновку, що факторами виникнення й закріплення насильства, пов'язаними з особливостями особистості жінки, можна вважати досвід пережитого в дитинстві насильства, економічну залежність від партнера та психологічні особливості жінки (пасивність, підлеглість, невпевненість у собі, низьку самооцінку, почуття провини), наявність внутрішньоособистісного конфлікту й використання нею деструктивних стратегій поведінки. Ці якості, з одного боку, є умовами виникнення домашнього насильства, з іншого — поглиблюються з часом і тягнуть за собою розвиток насильства.

Окрему увагу варто приділити потерпілим особам похилого віку: зазвичай це матері, які потерпають від синів-кривдників. Актуальний психічний стан підекспертної характеризується зниженням когнітивних функцій, емоційною нестабільністю, пригніченим тлом настрою, хронічним стресом, регресивною поведінкою, порушенням адаптації, стійкою тривогою. Тривожний стан потерпілої особи може детермінуватися, зокрема, і деструктивними взаєминами з підозрюваним (обвинуваченим), під дією інволютивних (вікових) змін її особистості та хворобливих проявів, які не є предметом судового психологічного дослідження. У такому разі доцільним є призначення комплексної судової психіатричної експертизи.

Висновки. Висвітлено окремі теоретичні підходи та практичні результати, зокрема проблемні, що виникають у процесі виконання судової психологічної експертизи особи, потерпілої від домашнього насильства, які сприятимуть оптимізації діяльності експерта, накопиченню емпіричного досвіду виконання експертиз цього предметного виду, удосконалять процес експертного дослідження потерпілої особи у кримінальних провадженнях за ст. 126¹ КК України відповідно до регламенту виконання судової експертизи.

References

- Aldarondo, E., Mederos F. (2002). *Programs for Men Who Batter: Intervention And Prevention Strategies In A Diverse Society*. New York.
- Alikina, N. V. (2005). Pro rozvytok sudovo-psykholohichnoi ekspertyzyu. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*: zb. nauk.-prakt. mat.-liv. Kharkiv. № 5. [in Ukrainian].
- Arkhyv Sumskoho viddilennia Kharkivskoho naukovo-doslidnoho instytutu sudovykh ekspertyz im. Zasl. prof. M. S. Bokariusia Ministerstva yustytzii Ukrainy. [in Ukrainian].
- Bandurka, A. M., Zelinskii, A. F. (1996). *Vandalizm*: monografiia. Kharkiv [in Russian].

- Bova, A. A. (2004). Kryminolohiia hendera: Doslidzhennia podruzhnogo nasylstva. *Ukrainskyi sotsium: nauk. zh. № 2 (4)*. URL: <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-2-4-2004/kriminologija-gendera-doslidzhennja-podruzhnogo-nasilstva> (data zvernennia: 20.06.2020). [in Ukrainian].
- Gerasina, L. N. (2001). Sushchnost obshchego poniattia «nasilie» v sotciologo-pravovoi, politologicheskoi i konfliktologicheskoi interpretatsii. *Problemy borotby z nasylnytskoiu zlochyynnisti v Ukraini: zb. mat-liv nauk.-prakt. konf. Kharkiv* [in Ukrainian].
- Gorshkova, I. D., Shurygina, I. I. (2003). Nasilie protiv zhen kak problema sotciologicheskogo analiza. *Obshchestvo i gender: letniaia shk. Riazan. URL: http://www.gender-cent.ryazan.ru/gorshkova.htm* (data zvernennia: 20.06.2020). [in Russian].
- Matiushkova, T. P. (2006). *Taktyka dopytu poterpilykh-zhinok vid nasylnytskykh zlochyyniv*. (Abstract of candidates thesis: 12.00.09). Kharkiv [in Ukrainian].
- Sele, G. (1970). Nekotorye aspekty ucheniia o stresse. *Priroda. № 1* [in Russian].
- Maliarova, V. O. (2012). Slidova kartyna zlochyyniv proty moralnosti. *Problemy teorii ta praktyky sudovoi ekspertyzy: mater. Mizhnar. kruhloho stolu (Luhansk, 18.05.2012)*. Luhansk [in Ukrainian].
- Protasevich, A. A. (1999). *Problemy predmeta i sredstv raskrytiia seriinykh prestuplenii, sopriazhennykh s nasiliem*. (Abstract of doctor's thesis: 12.00.09). Voronezh. [in Russian].
- Khristenko, V. E. (2001). *Psikhologiiia zherty: ucheb. posob.* Kharkiv. [in Russian].
- Yehorova, T. M., Yehorov, V. V. (2019). Dyskusiini pytannia shchodo obiekta ta predmeta sudovoi psykhologichnoi ekspertyzy. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky: zb. mat-v Mizhnarod. nauk.-prakt. konf., prysviach. 150-rich. z dnia narodzh. Zasl. prof. M. S. Bokariusia (Kharkiv, 18—19.04.2019)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Zakhozha, V. A. (2000). Fizychnie nasylstvo shchodo zhinok u simi. *Naukovi zapysky NaUKMA. Sotsiolohichni nauky. Kyiv. T. 18* [in Ukrainian].
- Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: Zakon Ukrainy vid 07.12.1984 r. № 8073-Kh (zi zmin. ta dopov.)*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (data zvernennia: 20.06.2020). [in Ukrainian].
- Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III (zi zmin. ta dopov.)*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (data zvernennia: 20.06.2020). [in Ukrainian].
- Lanovaia, G. M. (2006). *Prinuzhdenie v sisteme form pravoprimereniia*. (Abstract of candidates thesis: 12.00.01). Moscow. URL: <http://lawtheses.com/prinuzhdenie-v-sisteme-form-pravoprimereniia> (data zvernennia: 20.06.2020). [in Russian].
- Naukovo-metodychni rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: zatv. nakazom Miniustu Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5 (zi zmin. ta dopov.; u red. nakazu Miniustu Ukrainy vid 26.12.2012 r. № 1950/5)*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13#n6> (data zvernennia: 20.06.2020). [in Ukrainian].
- Natsionalna stratehiia u sferi prav liudyny: zatv. Ukazom Prezidenta Ukrainy vid 25.08.2015 r. № 501/2015*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015> (data zvernennia: 20.06.2020) [in Ukrainian].

- Opukhova, N. G., Maloletniaia, E. V., Zhenshchiny (2000). Zhertvy semeinogo nasilia: osobennosti obraza mira. *Psikhologiiia zrelosti i stareniiia*. № 4 [in Russian].
- Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy u zviazku z pryiniattiam Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy*: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4652-VI (zi zmin. ta dopov.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4652-17#n75> (data zvernennia: 20.06.2020) [in Ukrainian].
- Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy z metoiu realizatsii polozhen Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasyistvu stosovno zhinok i domashnomu nasyistvu ta borotbu z tsymy yavyschchamy*: Zakon Ukrainy vid 06.12.2017 r. № 2227-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19> (data zvernennia: 20.06.2020) [in Ukrainian].

И. О. Савченко, С. Л. Бабич, Р. Ускила
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ
СУДЕБНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ
ПОТЕРПЕВШИХ ОТ ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ
(обзорная статья)

Рассмотрены основные аспекты проведения судебной психологической экспертизы пострадавшего (пострадавшей) в криминальных производствах, внесённых в Единый реестр досудебных расследований по квалификационным признакам, предусмотренным ст. 126¹ Уголовного кодекса Украины. Уделено внимание юридическим и теоретико-методологическим основаниям назначения и проведения этого предметного вида судебной психологической экспертизы. Определено соотношение понятий «насилие», «агрессия», «принуждение», раскрыты содержание и основные формы насилия. Сделана попытка обобщить результаты эмпирического опыта проведения экспертиз этого вида. Основной акцент сделан на исследовании психологии женщины — жертвы домашнего насилия. Аргументирована необходимость в разработке методических рекомендаций относительно психологических исследований пострадавших в ходе расследований правонарушений, связанных с домашним насилием.

Ключевые слова: судебная психологическая экспертиза, агрессия, принуждение, насилие, домашнее насилие, физическое насилие, моральное насилие, психологическое насилие, эмоциональное насилие, сексуальное насилие, эстетическое насилие, индивидуально-психологические особенности, актуальное эмоциональное состояние, уязвимое состояние, внутриличностный конфликт, деструктивные стратегии поведения, деструктивное токсичное взаимодействие.

I. Savchenko, S. Babych, R. Uscila
SOME ISSUES ON FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION
OF VICTIMS ENDURING DOMESTIC VIOLENCE
(Review Article)

The main aspects of forensic psychological examination of a victim while criminal proceedings listed in the Unified Register of pre-trial investigations

according to criminal offense elements provided for by Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine are considered. Attention is paid to legal and theoretical-methodological grounds for the appointment and conduct of this subject type of forensic psychological examination. The relationship between the concepts of “violence”, “aggression” and “coercion” is defined, content and main forms of violence are revealed. An attempt is made to summarize empirical evidence results of this type of forensic examinations. The study on women (victims of domestic violence) psychology is emphasized. The necessity in developing methodical recommendations as to forensic psychological examination of victims in the course of domestic violence investigations is proved.

Keywords: forensic psychological examination, subject types of forensic psychological examination, forensic psychological examination of victims in criminal proceedings initiated under Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine, aggression, coercion, violence, domestic violence, physical violence, moral violence, psychological violence, emotional violence, sexual violence, aesthetic violence,, individual psychological features, current emotional state, internal conflict, destructive behavioral strategies, destructive toxic interaction.

Надійшла до редколегії 22.06.2020

Савченко І. О., Бабич С. Л., Ускіла Р. Деякі питання судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 538—554. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.43>.